

4. YÜZYIL ANTAKYA’SINDA BİR SOFİST: LIBANIUS’UN TOPLUMSAL RETORİĞİ ÜZERİNE

¹Emre ÖZTÜRK

ÖZET

Libanius, 4. yüzyıl dünyasının önemli entelektüel figürleri arasında ayıracı bir yere sahiptir. Bir sofist olarak orijinalliği, kendi çağının entelektüel, politik, kültürel ve toplumsal yönlerini yansıtan retorğinde gizlidir. Aynı zamanda bir eğitimci olarak şehrinin insanlarıyla kapsamlı bir iletişim ağına sahip, yöneticiler nezdinde etkili olabilen nüfuzlu bir figürdü. Libanius, farklı toplumsal düzeylerde vuku bulan olaylarla ilgili görüşler ortaya koyan, yönetici sınıfın karar ve uygulamaları karşısında öneri ve taleplerini dile getiren, söylevlerini toplumsal gerçekliklerden beslenerek inşa eden bir sofistti. Libanius, bu anlamda içine doğduğu ve retorikine aksettirdiği 4. yüzyıl Antakya’sının bir aynası konumundaydı. Bu kapsamda, makalenin temel hedefi, öncelikle Libanius’un entelektüel portresini çizmek ve düşünürün temel ilgi alanları, yönelimleri ve çalışmaları hakkında bilgi vermek, ardından da Libanius’un söylevlerinde 4. yüzyıl Antakya’sının toplumsal ilişki pratiklerini aydınlatan, kültürel ve sınıfsal dokusunu aktaran tespitleri hakkında bir değerlendirme sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Libanius, retorik, 4. yüzyıl, Antakya, toplumsal ilişkiler.

A SOPHIST IN 4TH CENTURY ANTIOCH: ON LIBANIUS’ SOCIAL RHETORIC

ABSTRACT

Libanius has a distinctive place among the important intellectual figures of the 4th century world. His originality as a sophist is hidden in his rhetoric that reflects the intellectual, political, cultural and social aspects of his age. At the same time, as an educator, he was an influential figure who had an extensive communication network with the people of his city and could influence the administrators. Libanius was a sophist who put forward his views on events taking place at different social levels, could express his suggestions and demands regarding the decisions and practices of the ruling class, and built his speeches by feeding on social realities. In this sense, Libanius was a mirror of the 4th century Antioch in which he was born and which he reflected in his rhetoric. In this context, the main goal of the article is, first of all, to draw the intellectual portrait of Libanius and to provide information about the thinker's basic interests, tendencies and works. Then, it is to present an evaluation of Libanius' findings in his speeches that shed light on the social relations practices of 4th Century Antioch and convey its cultural and class texture.

Keywords: Libanius, rhetoric, 4th Century, Antioch, social relations.

¹ Doç. Dr., İzmir Bakırçay Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, ozemreozturk@gmail.com

GİRİŞ

İnsanlığın düşünce haznesinde konjonktürel kavrayışlar, eksik değerlendirmeler ve taraflı yorumlar ekseninde dar kalıplar içinde sınanan pek çok kavram olagelmıştır. Büyük ihtimalle “sofist” ve “retorik” kavramları bu sıralamada en talihsiz olanları içinde derece yapmıştır. Felsefe tarihinde, deyim yerindeyse, nispeten “kurumsal bir entelektüalizme” kavuşan Platon ve Aristoteles gibi düşünürlerin sofistlere dönük yorumları, bu kavrayışın yerleşmesinde şüphesiz oldukça etkilidir. Retorik ise, toplumsal aidiyetlere bağlı olarak farklı toplumsal mecralarda bireylerin kendisini daha yetkin bir biçimde ifade etme arayışının yanında, çoğunlukla keyfi ve bireysel çıkarlara dayalı bir ikna kabiliyeti olarak ele alınmıştır. Retoriğin hakikatten değil, mevcut durumda arzu edilen seçeneğin iknasına odaklanan bir manipülasyon aygıtı olduğuna dair inanç azımsanmayacak denli baskındır. İşte, Antakyalı düşünür Libanius, her iki algı biçimini kıran, hem sofistlere hem de retoriğe mevcut dar kabullerin dışından bakmamıza imkân veren, çağının ve toplumunun neredeyse bütün sorunlarına el atan, en başta öğrencileri olmak üzere, içinde yaşadığı şehir halkının taleplerinin sesi olmayı bilmiş, adaletsizliğe, tutarsız politikalara, keyfi kararlara ve savruk uygulamalara kadar pek çok hususu korkusuzca diline dolamış son derece etkili ve özgün bir düşünürdür.

O, halkının resmi sofist, etkili bir konuşmacı olduğu kadar, klasik diller, gramatik, Grek mitolojisi, felsefe ve konuşma sanatında oldukça donanımlı bir eğitimciydi. Sofistlerin genel çalışma mantığı hakkında bilgi sunan Dissoi Logoi’de kitabın (anonim) yazarı (2017, s. 125), “[k]ısa kısa karşılıklı söyleşebilmeyi, işlerin doğrusunu bilmeyi, mahkemede düzgün savunma yapmayı bilmeyi, halk toplantılarında konuşmayı, söz sanatlarını bilmeyi ve her şeyin doğasını yani nasıl olduğunu ve nasıl oluştuğunu öğretmeyi aynı adamın ve aynı sanatın işi olarak” betimlerken bu gerçeğe ışık tutar. Buna göre sofist bilmede olduğu kadar, öğretmede de iyi olmalıdır, dinlemede olduğu kadar konuşmada da mahir olmalıdır. Bilmek ve öğretmek, bir sofistin maharetli olması beklenen her iki ayrı alandı. Libanius bu tarife eksiksiz biçimde uyan son sofistler arasındadır. Libanius toplumsal dinamiklerden beslenen ve toplumsal gerçekliği arkasına alan bir sofist olmasının ötesinde, öğrencilerine aynı kabiliyeti aktarmayı amaç edinmiş usta bir öğretmendi.

Libanius, kendi çağının kusursuz bir aynasıdır. Onu anlamak aynı zamanda, yaşadığı dönemi tüm incelikli toplumsal ilişkileriyle kavramaya imkân tanır. Libanius makro düzeyde içinde yer aldığı sosyal ve kültürel artalanın paradigmalarından baktığı kadar, mikro düzeyde sosyal dünyada tezahür eden irili ufaklı birçok toplumsal olayın ve gündelik karşılaşmanın izlerini yansıtır. Libanius’un kalemi, yaşamı taşır; yaşam kalemine malzeme tedarik ederek onun ellerinde yükselmek ve aşılmağa ister. Yaşam, Libanius’un söylevlerinde edimselleşir, kendini bulur ve aşmaya yönelir. Bu anlamda Libanius ve Antakya ilişkisel bir tümlük oluşturur. Libanius’u anlamak 4. yüzyılı ve Antakya’sını anlamanın anahtarlarına dönüşürken, yazarın çağına temas etmek onun fikirlerini ve değerlendirmelerini kavramayı kolaylaştıran bir pencere açar.

Bu makalede, Libanius’un retoriğinin, farklı konulara ilişkin kullanımlarına rağmen toplumsal ilişkiler eksenindeki değerlendirmeleri ışığında tahlil edilmesine özen gösterilmiştir. Bir anlamda Libanius’un “toplumsal retoriği”nin ana hatları ele alınmıştır. Eş deyişle makale, onun retoriğinin toplumsal dinamiklerini aktarma maksadındadır. Libanius’un toplumsal retoriği özünde eleştirel bir retoriktir. Libanius’un retoriği basitçe bir ikna aygıtı veya etkili konuşma sanatı olmanın sınırlarını aşarak, bir toplumsal eleştiri silahına dönüşür. Libanius hakikatten beslenir, toplumsal gerçekliğe yaslanır. Özellikle toplumsal adaletsizliği gün yüzüne çıkaran hiçbir olaya gözünü yummaz. Libanius, çağının toplumsal meselelerine kulaklarını tıkayan bir düşünür ya da döneminin yaygın politik gerilimlerinden bihaber bir konuşmacı olmamıştır.

Neticede, makalede, Libanius’un retoriği, toplumsal ilişkilerin bir izdüşümü, temel yapı taşlarının toplumsal gerçekliğin kendisinden örüldüğü sosyolojik bir arka plan ekseninde irdelenmiştir. Bununla birlikte Libanius Antakya’sının 4. yüzyıldaki toplumsal dinamiklerinin retoriğine yansıyan görüntülerinin aktarılması da hedeflenmiştir. 6 Şubat 2023 depremiyle zedelenen tarihsel ve kültürel mirası diri tutmak ve yeniden ayağa kaldırmak için bu hususta yapılacak çalışmalar son derece büyük bir önem arz etmektedir. Bu kapsamda sadece bir girizgâh olarak kabul ettiğim bu çalışmanın,

dünyanın düşünce, inanç ve sanat yıldızı olan Antakya'nın inşa ettiği kültürel zenginliklerin tarihsel temellerinin daha iyi anlaşılmasına ve yaşatılmasına katkıda bulunan çalışmalar arasında, küçük ve mütevazı bir yer almasını ümit ediyorum.

4. YÜZYILDA ANTAKYA'NIN TOPLUMSAL GÖRÜNÜMÜ

4. yüzyıl, tarihin en merak uyandırıcı ve olağandışı çağlarından birisidir (Harrent, 2003, s. 9). 4. yüzyıl, din, siyaset ve toplum alanlarında çok büyük değişimlere ve çalkantılara sahne olan bir dönemdir (Stenger, 2014, s. 268). İstilalarla yıpranmış Roma İmparatorluğu'nda, Hristiyanlığın kurumsal karşılıklar bulduğu ancak Helen kültürü savunucularının da nüfuzlu olduğu, farklı etnik köken, inanç sistemi ve dilsel varlığa sahip pek çok insanın bir arada yer aldığı kentlerle oldukça ilgi çekici bir tarihsel kesit. İşte, Antakya tüm bu canlılığın ve dinamizmin merkezinde yer alıyordu. “Antakya, Doğu ile Batının buluşma yeri idi” (Finkelstein, 2018, s. 29).

Antakya, MÖ 4. yüzyılın sonlarına doğru Makedonya Kralı İskender'in komutanlarından I. Seleukos tarafından kurulmuş bir şehirdir. İskender'den sonra Antakya, Seleukoslar zamanında büyük bir gelişim göstermişti. Kısa sürede, Kudüs'le, Truva'yla, Palmira'yla, İskenderiye'yle birlikte hiçbir tarihçinin göz ardı edemeyeceği bir kent pozisyonuna yükselmeyi başarmıştı (Harrent, 2003, s. 14). Antakya'nın eski tasvirlerinde, Habib-i Neccar (Silpius) Dağı'yla Asi (Orontes) Nehri arasında kurulmuş bir şehir betimlemesi söz konusudur. Ancak şehrin (içinde saray, hipodrom, hamamlar ve daha sonra büyük bir kilisenin de ekleneceği) bazı görkemli yapılarının, nehrin iki kola ayrılıp birleşmesiyle oluşmuş bir ada üzerinde kurulu olduğu da anlaşılmaktadır (Bknz. Libanius, 2000a, s. 48; Giorgi ve Eger, 2021, s. 34-38, 201, 251). Şehrin yönetici kısmının daha çok ada içindeki sarayda konakladığı, ancak ada dışında kalan Antakya'nın da son derece hareketli ve canlı bir sosyal yaşama sahip olduğu bilinmektedir. MÖ 64 yılında Suriye, Roma eyaleti olunca Pompeius Antakyalılar'a kentin yönetiminde serbestlik vermişti. Bu süreçte Antakya, Suriye valisinin oturduğu yer ve askeri yönetimin siyasi merkezi olmuştur. Roma devlet adamları Antakya'da konaklamaktan hoşlandıklarından Caesar, Octavianus, Agrippa, Tiberius, Antoninus Pius ve diğer Roma imparatorları halkın birçok kere ayaklanmasına rağmen, şehri güzel ve büyük yapılarla süslemekte birbirleri ile yarış etmişlerdir (Başgelen, 1998, s. 5-6). Bu sayede kısa sürede Roma'ya bağlı Akdeniz kentleri takımyıldızında gerçek bir yıldız dönüşmüştü. Görkemli binaları, sütunlu geniş caddeleri, egzotik ve lüks eşyalarla dolu pazarları, ünlü Apollo tapınağı ve şifalı su kaynaklarıyla Antakya antik dönemde Roma, İskenderiye ve İstanbul gibi döneminin en büyük kentleri arasında yer alıyordu (Rüstemoğlu, 2002, s. 3). Bunun yanında hem toprak mahsulleri hem de (limana yakın olmasından) deniz ürünlerinde oldukça bolluk içinde olan bir kentti. Bu anlamda Libanius'un (2000a, s. 10), yaşamak için “gökyüzü altındaki en uygun mekânlar içinde en doğrusu” şeklindeki tarifi, bir latife olmanın ötesinde olgusal bir gerçekliği yansıtmaktadır.

Öte yandan, Antakya, ticaret yollarının kavşak yerinde, pek çok yabancıların ziyaret edip uğradığı ve konakladığı bir kentti. Antakya sürekli göç alan, çeşitli nedenlerle ziyaretçi çeken ve yabancıları cezbeden niteliğiyle ayrıcalıklı biçimde öne çıkıyordu. Antakya'lı düşünür Libanius'a göre, yabancıların Antakya'yı ziyaret etmelerinin başlıca sebepleri arasında, zevklere erişmek, iş görüşmeleri (veya ticari faktörler), yoksulluktan sıyrılmak, eğitimlerini sergilemek (yani kendini kanıtlamak veya hünerlerini göstermek), insanların aşağılık davranışlarından kurtulmak ve kendi şehirlerinin bayağılıklarından duydukları rahatsızlık ya da iklim şartları öne çıkmaktadır (2000a, s. 39). Bu nedenlerden anlaşıldığına göre, Antakya, komşu bölgelere nazaran, daha dinamik bir sosyal yaşam, zengin bir ticaret hacmi, etkili eğitim merkezleri ve farklılıklara ilişkin hoşgörüyle yapıyla dikkat çekmekteydi. Bu bakımdan, diğer büyük antik kentlerde olduğu gibi Antakya'da da son derece belirgin bir nüfus yoğunluğu göze çarpıyordu. Örneğin MS 1. yüzyılda Antakya'nın 300.000-400.000 civarında bir nüfusu vardı ve nüfus yoğunluğu muhtemelen akre başına 195 kişi civarlarındaydı. Dolayısıyla antik Antakya'nın nüfus yoğunluğu, kent sakinlerinin katlanmak zorunda kaldığı kalabalık hayat hakkında bize önemli bir fikir veriyor (Zetterholm, 2003, s. 28). O kadar ki, Libanius Antakya'da kalabalıklar yüzünden, “üzerinde insanın olmadığı bir toprak parçası” bulunmadığını yazacaktır (2000a, s. 41). Bu görkemli insan kalabalığı, Roma'nın büyük kentlerinde farklı etnisite ve inanca bağlı, farklı gelenek ve dillere sahip pek çok kişinin aynı çatı altında yerleştiği bir mozaik de oluşturuyordu. Roma İmparatorluğunun

Yakındoğu’da yönetim merkezi olarak kullandığı kentler, Roma kültürünün yerel gelenek ve göreneklerle karşılıklı etkileşimi sonucu değişik kimlikler kazandılar. Yedi yüzyıl boyu Roma İmparatorluğunun bir parçası olan Antakya, bunların arasında en karmaşık yapıya sahip olanıdır. Yunanlılar, Suriyeliler, Yahudiler, Hristiyanlar, Romalılar, değişik ülkelerden gelen ziyaretçilerden oluşan heterojen toplum etnik ayrılıklar ve kültürel farklılıkların eridiği bir potadır (Rüstemoğlu, 2002, s. 4). Antakya adeta Doğulaşmış Grekler ve Grekleşmiş Doğulularla, Grek ve Doğu medeniyetlerinin bir kaynaşma noktası haline gelmişti (Tekin, 1993, s. 10). Antakya, farklı inanç gruplarının da yaygınlaşması ve yerleşmesiyle, bir inanç merkezi olarak da adından söz ettirmişti. Yıl içerisinde farklı gruplara ait dinsel tören, kutlama ya da festivallerin varlığı eksik olmadığından, dinmeyen bir nüfus akını Antakya’yı her dönem kalabalık bir mekân haline dönüştürüyordu.

4. yüzyılda Antakya canlı ve kültürlü bir şehir olmasının yanında, çok dilli bir yapıya da sahipti. Klasik yazarların edebi ve retorik çalışmaları ile yetişmiş eğitilmiş seçkinler arasında güçlü bir pagan geleneği olmasına rağmen, büyük ölçüde Hristiyan olan bir şehirdi (Russell, 1996, s. 1). MS 1. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan Hristiyanlık, Kudüs dışında ilk defa Antakya’da yayılmıştır. Anadolu ve Yunanistan’a giden yolların kavşak noktasındaki şehir, Kudüs’e yakın önemli bir ticaret merkezi oluşu, Doğu ve Batı kültürlerinin birleşme noktasında bulunması sebebiyle, Hristiyanlığın yayılma döneminde cemaatin toplanma ve öğreti merkezi olarak önem kazanmıştır. Hz. İsa’ya inananlara ilk kez Antakya’da Hristiyan adı verilmiştir (Altan, 2022, s. 2). Eşdeyişle, Hristiyanlığın başlangıcında Antakya büyük rol oynamıştır. Yeni cemaatin üyelerine “khristianoı” sıfatı ilk önce burada verilmiştir. Geleneğe göre Petros burada yedi yıl patriklik yapmıştır (Başgelen, 1998: 6). “Kilise” kelimesinin kaynağı olan “eklesia” kelimesi o zaman Antakya’daki Hristiyan cemaati ifade etmek için kullanılıyordu (Tekin, 1993, s. 10). Kuşkusuz, Antakya merkezli bu gelişmelerin, İmparatorluk aristokrasisinin Hristiyanlaşması gibi siyasi ve toplumsal sonuçları vardı. Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu’nun kalbine nüfuz etmesinin hem bireysel hem de kolektif kimlikler üzerinde derin bir etkisi olması kaçınılmazdı. Zamanla istikrarlı olan veya öyle görünen kimlikler bile bulanıklaşmaya ve müphemleşmeye başlamıştı. Bireylerin ve toplulukların dinsel ya da toplumsal konulardaki konumlarını yeniden düşünmeye zorlanması, kimliklere ilişkin yoğun bir söylemin ortaya çıkmasına neden olmuştu (Stenger, 2014, s. 268). 4. yüzyıl imparatorluk toplumunun kendisi, zaten içsel işleyiş açısından karmaşık bir dünyaydı. Roma devletine sadakat her zaman bir şekilde Roma devletinin tanrılarına bağlılığı da beraberinde getirmiştir. 4. yüzyıl bağlamında değişen şey, Hristiyan Tanrısının artık devlet dininin Tanrısı olabilmesi ve insanların bu Tanrıya bağlılık gösterme konusunda ek seçeneğe sahip olmasıydı. Ne var ki, farklı imparatorların, Hristiyanlığın farklı gruplarını desteklemeyi veya (Julian örneğinde olduğu gibi) Greko-Romen dinine geri dönmeyi seçmeleri, farklı dini bağlılıklara sahip olma durumunu daha da karmaşık hale getiriyordu (Sandwell, 2007, s. 114). Bu yönüyle Antakya, doğrudan bu diyalektiğin kalbinde yer alıyordu. Politika, din ve psikolojinin bu denli iç içe geçtiği ender tarihsel kesitlerden birini temsil ediyordu (Harrent, 2003, s. 18). 4. yüzyıl Antakya’sında çok farklı güçler ve dinamikler bir arada işliyordu. Bir yanda Greko-Romen sivil ve kültürel yaşam gelenekleri ile imparatorların ve onların görevlilerinin huzurunda Roma imparatorluk gücünün etkisi vardı. Öte yandan Kilise Kurumu ve Hristiyan olan imparatorların Kiliseye verdiği destek vardı (Sandwell, 2007, s. 38-39). Lakin Antakya halkı öyle bir doğaya sahipti ki, Yahudilerle Helenler, Hristiyanlarla Yahudiler ve Helenlerle Hristiyanlar arasında sıkı bağlar vardı. Antakyalılar, çeşitli toplumsal uygulamalara ilişkin görüşlerinde esnek bir duruşa sahip oldukları gibi kutuplaştırıcı programlara karşıydı (Finkelstein, 2018, s. 27). Antakya’da yaşayanlar, “yerel kültür tarafından şekillendirilseler bile bölgesel ayrımcılığı aşan evrensel bir Helen kültürünü paylaşıyorlardı” (Finkelstein, 2018, s. 27). Bu anlamda 4. yüzyılı bir aydınlanma olarak tanımlamak, abartılı olmayacaktır. Yenilenmenin belirgin bir amacı vardı: Güçlü ve bağımsız bir seçicilikle din ve felsefeyi, Helen ilahlarının akrabalık bilimiyle Doğu mitolojisini birleştirmek; aydınlar ve dindarlar için bütün ilahları kapsayan, eserlere ve öğreti karşıtı düşüncelere sonsuza kadar hoşgörü dersi verecek yeni bir tapınak yaratmak (Harrent, 2003, s. 135). 4. yüzyıl Antakya’sı bu aydınlanmanın parıldayan yıldızı, dini bağlılıkların metinlere döküldüğü, kültürel aidiyetlerin yorumlara dönüştüğü, eleştiri ve reddiyelerin söylevlere kavuştuğu bir kozmopolitizm sunuyordu.

Bununla birlikte, farklı inanç gruplarının kendi maksimlerini inşa eden eserlere yönelik “yorum çabaları” Antakya’da son derece güçlü bir gramatik pedagojinin oluşmasına yardımcı oldu.

Antakyalılar günden güne gramatikal analize daha çok önem verdiler. Kutsal yazıların güvenilir kanonunu oluşturma çabaları, kayda değer bir exegesis geleneğinin oluşmasına yol açmıştı. Belli bir kanon oluşturma arayışı Antakyalılara Rabbanik tefsircilerden kalan bir mirastı. Hangi metin vahiydir, hangisinin yazarı kimdir, hangi ifade otantik veya değildir gibi metinle ilgili endişeler onları ister istemez gramere itmiştir (Demirci, 2018, s. 32). Özellikle ikinci yüzyılın sonu ve üçüncü yüzyılın ortalarına doğru olan dönemde bu dağınık ve sistemsiz çalışmalar birtakım merkezlerde oluşan ekoller çerçevesinde yeniden değerlendirilmiş ve ciddi bir teolojik literatürün oluşmasına katkıda bulunmuştur (Demirci, 2018, s. 6). O kadar ki Antakya gramatik, retorik ve klasik dillerde oldukça uzman eğitimcilerin yer aldığı okullarıyla ün kazanmış, hem felsefede (Libanius gibi) hem de teolojide (Ignatius, Theophilus, John Chrysostom ve Severus gibi) oldukça mahir isimler yetiştirmiştir. Antakya okullarının dönemin eğitimcilerini yetiştirme konusundaki bu eşsiz kabiliyetlerine dikkat çekmek için Libanius şöyle bir tespitte bulunmuştur: “Nereye giderseniz gidin, eğer hitabet ve ikna edici konuşmacılarıyla iyi donanımlı bir konseye denk gelerseniz, hepsinin ya da çoğunun (asla azının değil) buradaki okulların eseri olduğunu göreceksiniz” (2000a, s. 44). O kadar ki, Antakya, gramatik ve retorikte İmparatorluk dünyasında ekolleriyle adından söz ettirecek bir şöhret de yakalanmıştır. Felsefe, teoloji, sanat, pedagoji, hitabet ve dilsel eğitim konusunda oldukça yetkin ve kültürlü bir kitleye sahipti. Bunun yanında, çeşitlilik ve çoklu kültürel yelpazesıyla perçinlenmiş toplumsal ilişkileri, çağının son derece ötesinde bir hoşgörü kenti, adeta bir ütopya diyarı olarak zihinlerde yer etmesini sağlıyordu. Antakya bu anlamda, yaşamsal zenginliğin entelektüel kabiliyetle birleştiği nadide mekânlardan birisiydi.

Kentin gelişip yükselmesine neden olan bu hususiyetleri diğer taraftan çöküşünü de hazırlayan en büyük etken olmuştur. Daima istilacılar için gözde hedefler arasında yer almıştır. Özellikle de Akdeniz’e açılan kapı olması kenti Pers akınlarının sürekli hedefi haline getirmiştir. Bunun yanında uzun tarihi boyunca sık sık tekrarlayan depremler, seller, yangınlar, veba salgınları, Perslerin acımasız tahribatları kentin sönmesine ve nüfusun erimesine yol açmış, kenti, antik dönemdeki görkeminden koparmıştır (Rüstemoğlu, 2002, s. 4). Bu anlamda Antakya’nın ilerleyen yıllardaki kaderine ilişkin geleneksel anlatı, bir gerileme hikâyesidir. Yazılı kaynaklar, şehrin 525’teki yangın, 526 ve 528’deki şiddetli depremler, 540’taki Pers istilas, 542’deki veba, 550, 577 ve 588’deki depremler ve dahası dâhil olmak üzere bir dizi yıkıcı felakete maruz kaldığını anlatır (Parker, 2022, s. 18). Ama hiç şüphesiz içlerinde en belirleyici olanı 526’daki depremdi. 526 depremi çağının güzide Antakya’sına dair neredeyse hiçbir şey bırakmamıştı. John Malalas’ın yıllıklarında tasvir ettiği üzere, antik dünyaya özgü Antakya’ya ait her şey birden yok olmuştu. 526 depremi bu anlamda Antakya tarihinde bir milat; Antik dönem ve sonrası arasında bir sınır çizgisi adeta. Sarayı, hipodromu ve büyük yapılarıyla görkemli Antakya adası başta olmak üzere, şehre çehresini kazandıran her mimari yerle bir olmuştu. Farklı inançlara ait tüm ibadet yerleri yıkılmış ya da ağır şekilde hasar görmüştü. Malalas’ın diliyle (2017, s. 238-239), “Antakya ıssızlaştı ... geride parçalanmayan hiçbir şapel, manastır ya da başka bir kutsal mekân kalmadı. Her şey tamamen yok oldu.” Şehirde farklı dini bağlılıklarıyla, zengin tarım ve ticaretiyle, çeşitli sanat dallarında öncü eğitim merkezleriyle, yoğun ve coşkulu kalabalıklarla kutlanan festivalleriyle, sütunlu geniş ve uzun caddeleri, herkesi cezbeden eğlence mekânları ve göz alıcı bahçeleriyle bir zamanlar orada kadim ve oldukça yüksek kültürlü bir medeniyetin mevcudiyetini andıran hiçbir emare kalmamıştı. Bu anlamda o dönemde kaleme alınmış çalışmaların ayrıcalığı bir önemi vardır. Libanius o kadim Antakya’nın politik, entelektüel ve toplumsal karakterini eserlerine taşıyan isimlerin başında gelir. Libanius’un günümüze kalan yazıları, bizi dönemin Antakya’sına taşıyan yegâne eserler arasındadır.

LIBANIUS’UN ENTELEKTÜEL PORTRESİ

Libanius MS 314’te Antakya’da doğmuş ve Atina, İstanbul (Konstantinopolis) ve İznik (Nikomedia) dâhil çeşitli şehirlerde eğitim görüp çalıştıktan sonra 354’te Antakya’ya dönmüş ve 393’teki ölümüne kadar öğretmen ve hatip olarak kentte görev yapmıştır. Şehrin yönetici sınıfının bir üyesiydi ancak bir yandan şehirdeki resmi öğretmen statüsünü de elinde bulunduruyordu. Bir öğretmen olarak kariyerinde dönem dönem değişiklikler yaşanmış olsa da bu konumunu 390’lara kadar sürdürmüştür (Sandwell, 2007, s. 47). Libanius, Geç Antik Çağ’ı keşfetmek için benzersiz olanaklar sunuyorsa, bu onun retorikliği sayesinde. Sadece kolayca erişilebilen bilgi kırıntıları sunmak yerine Libanius’un retorikliği geniş bir

antik toplum dünyasının eylem halindeki resmini sunar. Onun retorîği -ister konuşmalarında ister mektuplarında, ister okul metinlerinde olsun- gerilimleri ve yakınlaşmaları, yeniliği ve geleneği, edebiyatı ve toplumu somutlaştırıyor (Nesselrath, 2014, s. 183). Eğitim, sosyal reform (örneğin mahkûmlar ve köylüler adına, bazen de yolsuzluk, rüşvet, dalkavukluk ve adaletsizlik gibi toplumsal sorunlar adına), sivil yaşam ve imparatorluk idaresi dâhil olmak üzere çok çeşitli konularda söylevler ve mektuplar kaleme almıştır (Sandwell, 2007, s. 91). Konuşmaları tutkuyla karşılanıyor ve alkış topluyordu. Libanius'un Antakya'daki ilk söylevlerinden itibaren, güneş doğmadan senato salonu doluyor ve salon yetersiz kalıyordu. Hatta geceyi orada geçirenler oluyordu. Söylevin girişinde gözyaşları birikiyor ve bir süre sonra tutku da taşıyordu. İnsanları oturtmak istediğinde, sözlerinin kendilerini ayağa kaldırmaya zorladığını dile getirirlerdi (Harrent, 2003, s. 188). Bu yönüyle Libanius'un hitabeti oldukça güçlü, retorikte son derece donanımlı bir konuşmacı olduğu sarihtir. Aristoteles'e göre, iyi bir retorikçinin her şeyden önce, "(1) mantıksal olarak düşünebilmesi, (2) insan karakterini ve erdemini çeşitli biçimleri içinde anlayabilmesi, (3) coşkuları anlayabilmesi – yani onları adlandırabilmesi ve tanımlayabilmesi, nedenleri ve harekete geçirme yollarını bilebilmesi – gerekir" (2023, s. 38). Libanius bu anlamda Aristoteles'in arzu ettiği retorikçiyi andırır. Hızlı ve mahir bir zihni, akıcı ve zarif bir dili ama ayrıca iyi bir mizah anlayışı vardı. Sözcüklerle dâhil olduğu oyundan keyif alırdı; lakin oynadıkça kuralları değiştirmeye de hazırdı (Russell, 1996, s. 14). Ancak çoğu zaman gözden kaçan şey onun bundan çok daha fazlası olduğudur. Libanius, benzersiz bir kişisel ağı sahip etkili bir halk figürü, antik retorik, (oto)biyografi ve epistolografi tarihinde önemli bir nokta ve Yunan-Roma ve Hristiyan kültürü arasındaki çatışmanın yorumlanması çabalarında oldukça tartışılan bir figür. Bu anlamda, kendi çapında çok yetenekli ve sofistike bir yazar olarak, Libanius'un, antik retorik, sosyal tarih, (oto)biyografi, epistolografi, din, Geç Antik Çağ, İkinci Sofistik veya (metinsel) alımlama çalışmaları gibi çok çeşitli konulara ilgi duyan herhangi bir klasikçi veya antik tarihçiye sunabileceği çok şey vardır (Van Hoof, 2014, s. xiii). Onun etkisi sadece çağıyla da sınırlı kalmamış, yazıları okullarda çoğaltılıp okutulmaya devam etmiş, Orta Çağ'da şöhreti azalmamış, Rönesans'ta eserlerinin kopyaları yapılmış ve dağıtılmıştır (Cribiore, 2015, s. 1). Libanius'un söylev ve mektupları, her çağda, antik döneminin zihin dünyasına ve toplumsal tezahürlerine nüfuz etmek isteyen araştırmacıları kendine çekmiştir.

Libanius, her anlamda çağının entelektüel kültürüne nüfuz eden ve onu yansıtsan bir yöne sahipti. Helenizm, paganizm ve Hristiyanlık üçgeninde Libanius, bilinçli şekilde klasik yazarları taklit eden ve kendilerini İkinci Sofist olarak tarif eden yazarlarla aynı çizgide konumlandırıan, ancak aynı zamanda kendi zamanının entelektüelleri arasında da önemli bir figür olan ve gelecek yüzyıllarca taklit edilecek olan bir kişi olarak, çağının insanların (özellikle kültürlü üst sınıfın) zihniyet dünyasına ve onların gelenekle diyalog içinde kendilerini tanımlama çabalarına ilişkin büyüleyici bir bakış sunuyor (Stenger, 2014, s. 269). Bunun yanında, o, toplumsal problemlerin tezahür ettiği her ilişki düzeyini temsil etmek adına konuşma yapmaktan da geri durmayan bir hatipti. Nihayetinde, Geç Antik Çağda bir sofist olarak yaşamak, öğrencileri eğitme ve işe alma, devlet erkânından ziyaretçilere övgüler sunma, mesleki ağlar oluşturma ve bunları sürdürme, kamu hizmeti ve olanakları gibi önemli politik ve sosyal konularda söylevler yazma gibi, bir dizi meşguliyetler oluştuyordu. Libanius'un faaliyetleri tüm bunları içeriyordu (Gibson, 2008a, s. xviii). Antakya'nın resmi sofist ve öğretmen olarak Libanius, şehrin kamu tarafından finanse edilen öğretim kürsünü elinde tutuyor ve şehrin önde gelen ailelerinden birisinin üyesi olarak şehrin en önemli sosyal ve politik olaylarının çoğunda merkezi bir rol üstleniyordu. Nüfuz sahibi herkesi tanıyan, kamuyu ve kişisel çıkarları ilgilendiren konularda açıkça konuşma statüsüne sahip, iyi bağlantıları olan biriydi. Bu nedenle onun söylevleri ve mektupları, Geç Antik Çağ kenti Antakya'sındaki sosyal, sivil ve politik yaşamın çoğu yönünü anlamak adına büyük önem arz eder (Sandwell, 2007, s. 49). Bu yönüyle dördüncü yüzyılın entelektüel figürleri arasında Libanius son derece belirleyici bir yere sahiptir (Cribiore, 2015, s. 1). Onun yazıları, başta tarihçi, sosyolog, filolog, felsefeci ve teolog olmak üzere sosyal bilimlerin her araştırmacısı için devasa bir malumat ihtiva eder.

Pek çok alanda yetkin ve özgün bir isim olsa da Libanius'un en çok önem verdiği alan retorikti. O öğrencilerine, retorîğin gücünü, dilin doğru kullanımının inceliklerini ve argümantasyonun sihirlerini öğretiyordu. Lakin bir retorik öğretmeni olarak, arzu ettiği karşılığı bulamadığı bir kitleyle bir arada olmaktan kaynaklanan rahatsızlıklarını da dile getirmiştir. Zira toplum artık bu disiplini

önemsemiyordu. Parayı önemseyen insanlar, İmparatorluk yönetiminde belirli görevlerde yer almanın yolunu açan (Roma hukuku, Latince ve stenografi gibi) alternatif çalışmalara yöneliyorlardı. En çok değer verdiği şeyden, öğrencilerine müstakbel “gelini” diye öğrettiği disiplinden dolayı hayal kırıklığına uğrayan Libanius’un bu kırılganlığına yazılarında sık sık rastlıyoruz (Criboire, 2014, s. 59). Libanius, gelini olarak takdim ettiği retorik’in mevcut popüler çalışma alanlarına kıyasla azalan itibarı karşısında içten içe kederleniyordu.

Libanius’un retorik’inin en etkileyici ve kapsamlı örneklerini onun söylevlerinde görmek mümkündür. Birbirinden son derece farklı olabilen, çeşitli kişisel ve toplumsal birçok detaya uzanan sayısız gündemi olağanüstü bir akıcılık ve dilsel yetkinlikle ele alır. Antik çağın dilsel repertuarını, Grek mitolojisinden ve felsefesinden olduğu kadar, gramatik ve retorikteki seleflerinin gücünü de arkasına alarak büyüleyici bir yetkinlikle sergiler. Her ne kadar ayrı bağlamlarda işlenmiş konularda belirli bir bütünlük görmek zor olsa da bazı araştırmacılar bunların çeşitli kategorilerde tasnif edilebileceğini dile getirmişlerdir. Buna göre, Libanius’un söylevleri dört gruba ayrılabilir: birincisi, politik söylevler; ikincisi, Libanius’un kendisiyle ilgili söylevler; üçüncüsü festivallerle ilgili söylevler ve bir duyguyu ifade eden söylevler; son olarak ahlaki söylevler (Malosse, 2014, s. 83). Söylevlerdeki retorik’in belli bir mantıksal ve metodik izleğe sahip olduğu görülür. Libanius, her söylevde bir argüman geliştirir ve bu argüman, diğer tüm düşünceleri geçersiz kılan, metnin yol gösterici ilkesine dönüşür. Böylece örneğin, bir imparator (II. Constantius) çocukluğundan itibaren hükümdar olmaya hazırlandığı için övülürken, başka bir imparatorun (Julian) sıradan bir vatandaş olarak büyümüş olması, imparatorluğun iç dünyasına dair bilgi edinmesine olanak tanıdığı için övgüye değer bulunur (Malosse, 2014, s. 99). Ancak belirtmek gerekir ki, burada Libanius’un sosyal gerçekliğinden bağımsız olarak, herhangi bir argümanın nasıl ikna edici bir stille savunulabileceğini göstermek gibi bir misyonu bulunmaz. Libanius’un retorik’i, tam da sosyal gerçekliğe temas eder, ondan beslenir. Sözgelimi, “daha iyi bir uygulama” için mevcut pratik şerh edilir ya da mevcut pratik daha kötü bir uygulama uğrunda dönüştürülecekse mevcudun korunması için tavsiyeler sıralanır. Bununla birlikte, tartışılan konuya özgü bir tavır ve tutum takınmayı önemser, adeta rolüne bürünen bir aktör gibi, her meseleyi ona en uygun alımlamayı bahşedecek bir kılıkla sahnelemeye özen gösterirdi. Deyim yerindeyse, her bir amaç için Libanius en uygun “yazar”ı, en doğru “karakteri” seçer. Bu bir tutarsızlık değil, “yazarın okuyucu kitlesiyle oluşturduğu ahengin bir işlevi[dir] ... Bir yazar, eserinin belirli bir şekilde okunmasını teşvik etmek için (kendine güvenen, şüpheci, erdemli, polemikçi ve hatta argo konuşan) belirli bir kişiliği benimser” (Criboire, 2013, s. 25). Libanius farklı yazılarında, çeşitli amaçlar için en doğru anlatıcı kişiliğini sergilemenin usta oyuncular arasında idi.

Gelgelelim, “Libanius’un retorik uzmanlığı yalnızca öğretme ve teşhire yaramıyordu. Libanius konuşmalarında şehrinin yaşamına aktif olarak nüfuz eden biriydi” (Berry and Heath, 1997, s. 415). İmparatorlar da dahil olmak üzere kamusal yaşamın tüm önde gelen isimlerini şahsen tanıyordu ve onlara karşı güçlü bir şekilde savunduğu kendine ait fikirleri vardı (Kennedy, 1994, s. 248). Örneğin 386’da imparator Theodosius’a hitaben yazdığı bir konuşma, (özellikle kırsal yörelerdeki) Pagan tapınakların Hristiyan rahipler tarafından yağmalanması ve yıkılmasına yönelik sert eleştiriler içeriyordu. Libanius çok açık bir dille bunun yasa dışı olduğunu ve devletin çıkarlarına da aykırı olduğunu iddia ediyordu. Burada Libanius Hristiyanlığı hedef almaz, onun saldırısı Hristiyan radikallerinin eylemlerine yönelikti. Elbette bunu imparatora saygılı hitabeti elden bırakmadığı bir retorikle süslemeyi elden bırakmaz (Kennedy, 1994, s. 250). Yine de Libanius’un bu konuşması, “derinden bağlı olduğu bir dava için güçlü bir savunmadır ve onun kamu politikasını etkilemeyi umduğu kuşku götürmez” (Berry and Heath, 1997, s. 415). O, yanlışlığına, aşırılığına veya ölçüsüzlüğüne kanaat getirdiği uygulamaları dile getirmede mütereddit veya çekimser değildi. Bu anlamda, kaleme aldığı söylev ve konuşma metinleri belirli bir tarihsel dönemin politik, sosyolojik ve teolojik göstergelerini okumanın ufuk açıcı göstergelerini sunarlar.

Söylevleri ve konuşmaları dışında, Libanius’un kendisine atfedilen bir de Progymnasmata’sı vardır. Ancak Libanius’un Progymnasmata’sının derlenme ve yayınlanma koşulları hakkında bilgiler oldukça yetersizdir. Lakin eseri oluşturan öğelerin 393 yılındaki ölümünden sonra derlenip yayımlandığı konusunda yaygın bir kanaat vardır. Kendi metinlerine söylevlerinde sık sık gönderme yapan Libanius’un Progymnasmata konusunda oldukça sessiz olması, hiçbir yerde Progymnasmata

yazdığından bahsetmemesi, ölümünden sonra derlenmiş olabileceği argümanını güçlendirmektedir. Metnin içinde örnek alıştırıcıları çok detaylı bir şekilde işlemiş ve çoğu zaman her alıştırmanın temel gerekliliklerinin çok ötesine geçmiş olsa da, sonuçta bunlar onun diğer yazılarıyla karşılaştırıldığında oldukça küçük pasajlar gibi kalıyordu. O halde, Progymnasmata'yı yazma girişimini, öğretmen olarak sorumluluğunun sadece gerekli bir parçası olarak gördüğünü düşünmek mantıklıdır (Gibson, 2014, s. 129). Öğrencilerinin hem Yunan edebiyatı okumalarını gözetiyor, hem Progymnasmata çalıştırıyor hem de hitabet öğretiyordu. Öğrencilerin taklit etmesi için model olarak verilen birçok alıştırma metni kaleme almıştır (Kennedy, 1994, s. 250). İşte Progymnasmata da bu alıştırıcılar seçkisi türünden bir arada toplandığı bir çalışma kitabı olarak öne çıkıyordu. Dolayısıyla Progymnasmata'lar aslında pedagojik anlamda yerleşmiş bir geleneğe işaret etmektedir. Libanius'tan önce de çeşitli türlerde ama benzer ders materyalleriyle süslenmiş Progymnasmata'lar söz konusuydu. En bilinenleri Theon, Hermogenes, Aphthonius ve Nicolaus tarafından yazılan (veya onlara atfedilen) dört Yunanca Progymnasmata el kitabıdır. Libanius, ustalarının bu metinlerinden büyük ölçüde faydalanmıştır. Bu anlamda Libanius tarafından yazılmış olanı, Progymnasmata'ların tüm yaygın biçimlerini temsil eden (önceki benzerlerinin temel formlarını taşıyan) kapsamlı bir örneklendirme formuna sahipti (Kennedy, 1994, s. 203). Bunlar gramer okulunun ileri seviyesine tekabül eden veya retorik çalışmaları için hazırlanmış yazma alıştırıcılarıdır (Kennedy, 1997, s. 49). Libanius kendisinininkini oluştururken büyük oranda bu geleneğin içinden konuşan, benzer mahiyette bir ders kitabı ortaya çıkarmıştı. Geç Helenistik dönemden Geç Antik Çağ'a ve sonrasına kadar, Yunan ve Roma dünyasındaki seçkin genç erkekler, klasik şiir ve düzyazı okumayı ve yorumlamayı, kendi kısa düzyazı metinlerini oluşturmayı ve bildiriler yazıp sunmayı içeren bir edebiyat-retorik müfredatı üzerinde eğitim alırlardı. Düzyazı kompozisyonunu öncelikle Progymnasmata veya "ön alıştırıcılar" yoluyla öğrenirlerdi. Sayıları ve sıralamaları farklılık gösterse de Progymnasmata genellikle basitten daha karmaşık görevlere doğru ilerleyen on dört alıştırıcıdan oluşuyordu: masal (mythos), anlatım (diēgēma), anekdot (chreia), özdeyiş (gnōmē), çürütme (anaskeuē), doğrulama (kataskeuē), ortak konular (koinos topos), övgü (enkōmion), sıfat (psogos), karşılaştırma (synkrisis), bir karaktere bürünerek konuşma (ēthopoiia), betimleme (ekphrasis), varsayım (thesis) ve bir yasanın tanıtılması (eispheora tou nomou). Bu anlamda Progymnasmata bize yalnızca yazılı metin oluşturmanın Yunanca konuşulan dünyada bin yılı aşkın süredir nasıl öğretildiğini göstermekle kalmıyor, aynı zamanda seçkinlerin birbirini izleyen her neslinin "tamamen eğitilmiş" (pepaideumenoī) hale gelmesini sağlayan önemli bir yöntemi de gösteriyor (Gibson, 2014, s. 128). Libanius'un kendi çalışma el kitabında da benzer dizilimi koruduğu görülür. Bu eserlerde anlatılan ve giderek zorlaşan bir dizi egzersiz içeren müfredat, birçok kişi için yazılı ve sözlü anlatım kolaylığı kazandırma ve kamusal yaşamda konuşma eğitimlerinin kaynağıydı (Kennedy, 2003, s. ix). Ancak Progymnasmata'lara sadece alıştırıcılar veya kurmaca savunular olarak yaklaşmak da yanlış olacaktır. Zira Kennedy'nin de ifade ettiği gibi, bunlar aynı zamanda dönemin "kültürel değerlerini de aşıyordu" (Kennedy, 2003, s. ix). Farklı yazarların farklı Progymnasmata'ları kıyaslandığında yazara ve çağının ruhuna özgü dokunuşları ayırt etmek mümkündür. Yine de bu örnekliklerin genelinde Antik Yunan mitolojisi, büyük tarihsel figürler, efsaneler, ikonik olaylar ve karakterleri, akıllarda yer etmiş konuşma, şiir ve düşüncelerle ilgili çeşitli anlatı öğelerinde bir ortaklık sergilediklerini gözlemlemek mümkündür. Ancak kurgunun detayları pek çok defa yazarın kendine has retorik gücünden beslenerek farklı savlar, karşı savlar ve bunlar için tedarik edilen malzemelerle biçimlenir. Libanius örneğinde de gördüğümüz budur.

Libanius'un Progymnasmata'sı içindeki her detayda oldukça başarılı kurmacalar, anlatılar ve örnek olaylar ele alınır. Sözgelimi, yer verdiği fabllarda, makul bir şekilde, uygun erdemleri ve kusurları hayvan karakterlerine atfeder; kurtları ikiye bölümlü ve cinayete meyilli, koyunları saf, çalışkan kaplumbağanın aksine atı yozlaşmış, sahte güzelliğin hak edilmemiş ödülleri arayıp duran küçük kargası övünge ve gururludur (Gibson, 2014, s. 131). Ayrıca Libanius'a atfedilen 1544 mektup olduğu da bilinmektedir. Bu mektuplar 355 ile Libanius'un öldüğü yıl olan 393 yılları arasında tarihlenmektedir (Cabouret, 2014, s. 146). Öğrencilerinden, öğrenci velileri, dostları ve nüfuz sahibi yöneticilere kadar çok farklı kişilerle yazışmaları olmuştur. Burada en dikkat çekici olanları elbette politik yönü baskın mektuplardır. Zira Libanius'un mektuplarının retoriği, siyasi gruplar veya güçlü patronaj ağları tarafından yapılan manipülasyonlarla karşılaştırıldığında, açık ara en zarif ve seçkin baskı şeklindedir. Baskı uygulamanın, bir talebi meşrulaştırmanın, ona asil bir görünüm kazandırmanın, ayrıcalıklı erişim elde etmenin kültürlü bir yoludur. Onun mektupları, başka değerlendirme kriterlerinin

yokluğunda, itibar ve güç taşıyan erdemi (aretē) yargılayabilmesi beklenen bir kültür uzmanı otoritesiyle tasdik edilmiş sözlerdir (Cabouret, 2014, s. 157). Libanius'un mektupları da söylevleri gibi, dönemine ayna tutar. Ancak mektuplarının tamamına yönelik kapsamlı incelemeler neredeyse yok denecek kadar azdır. Genelde belli başlı kesitler üzerinde yapılmış çalışmalar öne çıkmaktadır. Bu anlamda Libanius'un mektupları (söylevleri gibi) hala araştırılmaya muhtaç bir kültürel hazinedir. Şimdi onun retorik kullanma tarzına, söylemlerine yansıyan toplumsal dinamikler ışığında, biraz daha yakından bakalım.

LIBANIUS'UN TOPLUMSAL RETORİĞİ

Libanius'un uzun ömrü, Hristiyanlığın paganizm karşısında zaferini kutladığı bir dönemde geçmiştir (Cribiore, 2013, s. 7). 4. yüzyıl tarihi bu bakımdan, genelde paganizm ile Hristiyanlık arasındaki çatışma açısından ele alınır. Yunan kültürünün önemli temsilcilerinden biri olan Libanius da, sıklıkla bu çatışma minvalinde yorumlanmıştır (Nuffelen, 2014, s. 293). Dönemin zengin sosyal ve entelektüel artalanından ziyade dini hizipleşme ve ayrışmalar ekseninde ele alınması daha yaygın bir tutumdur. Bu anlamda Libanius'un da bu kritik tarihsel yol ayrımına ışık tutması, teolojik münakaşalara açıklık getirmesi beklenir. Ancak bu bir ölçüde yanıltıcıdır. Çünkü o, paganizm ve Hristiyanlık arasındaki münakaşada basitçe bir taraf olmanın dar kalıplarına hapsedilemeyecek bir düşündürdür. Onun söylemlerinde, farklı toplumsal, politik, pedagojik meseleler dini bahislerden çok daha fazla yer kaplar. Elbette Libanius'un kendi geleneksel kültür öğelerine ilişkin bağlılığı inkâr edilemezdir, lakin belli bir görüşün mutlak savunuculuğuna soyunan tutucu bir fanatik değildir. Libanius farklı dini grupların bağlılıkları konusunda hoşgörülü bir duruşa sahiptir. O aşırılıklar arasında bir denge kurar. Bu bakımdan Libanius'u, (dini tutum konusunda) "kayıtsız veya kararlı biri olarak düşünmek yanlış olur" (Nuffelen, 2014, s. 299). Bununla birlikte Libanius, dini ihtilafına rağmen, hayatı boyunca Hristiyan imparatorların sadık bir tebaası olduğu konusunda ısrar etmiş ve hem paganlar hem de Hristiyanlar tarafından paylaşılan değerlere başvurmadan asla yorulmamıştır. Hristiyan imparatorların yönetimi altında kentin retorik kürsüsünde bulunan bir pagan olarak imparatorun dinsel tarafsızlığını vurgulamış ve böylece imparatorun Hristiyan bir rol üstlenmesi gerektiğine ilişkin yorumların karşısında yer almıştır (Wiemer, 2014, s. 218). Libanius, dördüncü yüzyılda yaşarken, insanlara açık farklı din seçeneklerinin ve tapınabilecekleri farklı tanrıların olduğunun farkındalığı içerisindeydi. Hristiyan liderlerin sosyal hayata farklı dini kategoriler dayatma girişimleri toplum üzerinde bir miktar etki yaratmış ve Libanius farklı imparatorların farklı dini bağlılıklara sahip olabileceği gerçeğini idrak etmişti (Sandwell, 2007, s. 7). Bu anlamda, Libanius'un yazıları, dini bağlılığın bir bireyin hayatına nasıl hâkim olması gerekmediğini, ancak belirli zamanlarda vurguladığı ve diğer zamanlarda arka planda kalmasına izin verdiği bir şey olabileceğini görmemizi sağlar (Sandwell, 2007, s. 29). Ancak onun yazılarında bundan çok daha fazlası, "yanlış", "kötü" veya "aşırı" bulunduğu her uygulama veya tutum karşısında itiraz eden, talep ve önerilerini sıralayan, eleştirel bir retorikçi vardır. Libanius, "keyfilik" karşısında, kimden gelirse gelsin (ister imparator, ister vali), kime karşı uygulanırsa uygulansın (ister köylü, ister mahkûm), daima eleştirel bir pozisyon almıştır.

Libanius'a göre retorik, "yöneticilerin mantıksız dürtülerini rasyonel argümanların yardımıyla yenme yeteneğidir" (2000b, s. 71). Libanius, bu eğilimiyle retorik yeni bir yüz kazandırır. Onun için retorik basitçe bir ikna veya manipülasyon tekniği değildir. Öncelikle rasyonel temellere dayalıdır ve ayrıca toplumsal gerçeklikten beslenir. Dolayısıyla Libanius, retorik sadece bir ikna veya övgü aracı olarak kullanmıyor, onu çoğunlukla bir eleştiri ya da savunma silahına dönüştürüyordu. Bu bakımdan, Libanius'un yazılarında pek çok fikir görmek mümkündür; retorik eğitiminin değeri, geleneksel inançların korunması, şehirlerin ve konseylerinin önemi, adalet ve yolsuzlukla mücadele, şiddetin reddi, sosyal uyum ve mutlak monarşinin hukukun üstünlüğü altında tutulması. Bu fikirler, çok daha küçük soruları ele alıyor gibi görünen söylevlerde bile kendisini gösterir (Malosse, 2014, s. 100). Pek çok konuda, bunlar ister kent yöneticileri olsun ister imparatorun kendisi olsun, çözümün anahtarına doğrudan seslenmekten çekinmez. Libanius konuşulan sözün gücünün açıkça farkındaydı. Ona göre retorik uygulayan kişi sadece aklın sesini iktidarın sesiyle karşı karşıya getirmekle kalmaz, aynı zamanda korku duymaktan çok korku uyandırır (Cabouret, 2014, s. 157). Bu anlamda ona göre, imparator dahi ne doğaüstü bir varlık ne de her şeye gücü yeten bir hükümdardır. Her ne kadar yasal olarak uygun gördüğü şeyi yapmakta özgür olsa da, uygulamada pek çok kişinin aktif desteğine

bağımlıdır. Bu nedenle Libanius, imparatoru, uzun vadeli programlardan beslenen politikalar yürüten veya sistematik olarak toplumu şekillendirmeye çalışan biri olarak tasavvur etmez (Wiemer, 2014, s. 218). Bir nevi iktidarla mücadele içindedir; kimi zaman açık kimi zaman örtük, lakin Libanius'un en iyi olduğu arenada sürdürülen bir münakaşa bu; sözcük oyunlarına dayalı bir kavga. Bu mücadelede söz konusu olan öğrencilerinin, arkadaşlarının, yurttaşlarının ve ailesinin savunulmasıdır; retorik sanatını onların hizmetinde kullanır. Libanius, iktidardakileri sorgulayarak, iktidardakileri uyarak veya (kim zaman da) pohpohlayarak gerçek anlamda siyasi bir rol oynuyor. Bu nedenle onun retorik salt zarafet kurallarının çok ötesine geçerek daha asil, sosyal bir zorunluluğa doğru yöneliyor: Libanius, şehrinin, kültürünün, imparatorluk içindeki şehirlerin özerkliğini ve refahını, edebiyat eğitimini ve kentsel yurttaşlık bilincini savunuyor. Libanius söylev ve mektupları aracılığıyla bir ilişkiler ağı örüyor, aynı zamanda ahlaki ve sosyal baskılar ağını, yani bir anlamda sosyal kontrol ağını da örüyor. Kibarca övgü ve suçlama atfederek kararları ve işe alımları etkilemeyi, adaletsizlik, yolsuzluk ve kayırmacılığa karşı mücadele etmeyi umut ediyor (Cabouret, 2014, s. 159). İşte bu nedenle, ona göre iyi retorikçi sadece iyi bir konuşmacı olmakla ölçülmemelidir. Sosyal çevresine ve yöresinin sorunlarına duyarsız bir hatip, hem kötü retorikçi hem de kötü öğretmendir. Bu bakımdan o, öğrencilerinin sadece iyi birer hatip olmalarını değil, aynı zamanda “ihtiyaç sahiplerine yardım etmeyi” (Libanius, 2000c, s. 100) sürdüreceklerini temenni eder. Ne var ki Libanius'a göre, “günün hitabetinin güçlü yönleri bağırarak, yalan söylemek, yemini bozmak, isyan ve kargaşa çıkarmak, vaatlerde bulunmak ve rüşvet vermek” olmuştur (2000c, s. 100). Ancak kendi öğrencilerinin bundan yalıtık kalacağını düşünmektedir. Zira onlar Libanius'la “birlikteyken retorikğin yanı sıra edep duygusunu da” öğrenmişlerdir (2000c, s. 100). Bu anlamda retorik, Libanius için toplumsal adalet duygusundan yoksun, toplumsal gerçekliği yok sayan, hakikatin önemsizleştirildiği ve belirli çıkarlar uğruna işleyen bir ikna ve etkili konuşma sanatı değildir.

Libanius, bir retorik öğretmeni olarak elbette öğrencilerine konuşmanın etkileyici gücünün inceliklerini aktarmayı amaç edinir. Kendi söylevlerinde bunu güçlü bir biçimde yansıtmayı ve kullanmayı elden bırakmaz. Libanius'un retorik sanatının temsilcisi rolüyle başkalarına da aynı ilkeleri aşılama adanmış öğretmen işlevi arasında sürekli bir etkileşim vardır. Geleneğe olan sadakati, sözlerine dikkat çekici bir derinlik katıyordu. Ancak kendi çağının sorunları söz konusu olduğunda da oldukça yaratıcı bir hatipti (Cribiore, 2007, s. 5-6). Konu ne olursa olsun, hangi bakımdan ele alınırsa alınsın, Libanius cezbedici bir dilsel fırtına koparmaya çabalar. Lakin “bu, Libanius'un yalan söylediği, uydurduğu veya samimiyetsiz olduğu anlamına gelmez; tam tersine hakikat ve samimiyet arayışını sık sık dile getirir. Ancak önemli olan, [sözcük] seçiminin, sunumun ve stilistik etkinin kapsayıcı bir tesire sahip olmasıdır” (Malosse, 2014, s. 100). Ama irrasyonel ve sosyal gerçekliğe aykırı olmamak şartıyla.

Libanius nazarında kişi, tüyler ürpertici terminolojilerle kendini kandırmak yerine, gerçeği onun hakkında derinlemesine bilgisi olan birinden öğrenmelidir (Libanius, 2000b, s. 73). Bu anlamda hiçbir çıkar gözetmeksizin gerçeği dile getiren sofistten yüzünü çeviren yönetici kaybetmeye ve hoşnutsuzluklarla dolu bir tebaa yaratmaya mahkûmdur. Bu hususa örnek teşkil etmesi bakımından Libanius'un II. Constantin dönemine ilişkin değerlendirmeleri ilgi çekicidir. Ona göre, II. Constantin, filozoflara ve sofist retorikçilere algılarını kapatmıştı. Bunun yerine, bir grup holiganı memnuniyetle karşılamış, çevresinde tutmuş ve onlardan danışmanlar ve öğretmenler atamıştı (Libanius, 2000c, s. 92). Bununla da yetinmemiş, “imparatorluk görevlerini onlara, unvanı kendisine; imparatorluğun gücünü onlara, süsünü kendisine” bırakmıştı (2000c, s. 92). Libanius'a göre, eski değerlere düşman bu fanatikler, sarayı ve imparatorun çevresini kendileri gibi vasıfsız dalkavuklarla donattılar. O kadar ki, “ne zekâ ne de el becerisi bakımından kendilerinin kölelerinden bir nebze olsun daha iyi olmayan” kişiler pek çok görevde söz sahibi olmaya başlamıştı (2000c, s. 92). Libanius'un bu gibi örnekleri, toplumsal çürümenin belirtileri olarak gördüğü açıktır. Zira güç ile hakikat yer değiştirdiğinde, retorik de hakikat için değil güç için arzu edilir hale gelir. Öğrencilerin zaman içinde güç bahşeden başka türlü alanlara yönelmesinin sebeplerini de burada arar. Öğrencilerinde hitabette olduğu kadar “edep” bakımından da olgunlaşmaya önem vermesinin nedenini burada aramak gerek.

Bunun yanında, Libanius, açık bir dille, çok sayıda kötü yöneticiye karşılık sadece birkaç iyi yöneticinin kent idaresinde yer aldığını savunuyordu. Ona göre pek çok insan, iyi yöneticinin eylemleri karşısında sessiz kalırken kötü yöneticiye övgüler yağdırma eğilimindedir. Elbette iyi yöneticinin daha

iyi olan itibarını ortadan kaldırmıyorlar ancak kötü yöneticiyi daha kötü olan şöhretinden kurtarıp onun yerine daha iyisini koymaya da yeltenmiyorlar (Libanius, 2015b, s. 131). Bu da kötü yöneticilere daha sık maruz kalmaya neden olan bir kısır döngüye neden oluyor. Sebep koltuğunda, gerçekliği yansıtan söylem dilindeki yoksunluk ve kişisel çıkarlar uğruna dalkavukluğa verilen prim yer alır. Bu anlamda, iyi yöneticilerin kötü yöneticilere oranla daha nadir görülmesine bir yerde insanların kendileri neden olmaktadır. Bu kapsamda Libanius, toplumda “gerçek sofist olanlara saygı duymayı”, “aslan derisine bürünmüş eşek”leri yüceltmekten daha kıymetli görür (2015c, s. 91). Ona göre, “uygun argümanları ortaya koyan ve şekillendiren bir sofistten daha muhteşem bir şey yoktur; iktidara sahip olanlar bile onun kendilerinden daha şanslı olduğunun farkına varırlar, çünkü onlar başkalarının bedenlerine hükmederler, oysa sofist onların ruhuna hükmeder” (2015c, s. 91). Ancak pek çok yöneticinin gözünde, insan ruhundaki iyiliklere ve erdeme hitap eden sofistin dili, makam ve mevki takıntılı dalkavuğun sahte övgüleri karşısında yenik düşer.

Bu anlamda Libanius, toplumda adalet duygusunun da zedelendiğini düşünüyordu. Onun nezdinde, bazı yargıçların “zenginliği onların adaletsizliğinin kanıtıydı” (Libanius, 2015e, s. 201). Zira bir yerde servet varsa insan ruhu alt edilmek üzere ya da buna zorla direnç göstermektedir. Ona göre, “servet doğrudan ruhu yok eder ve ona sahip olanı ahlaksızlaştırır” (Gibson, 2008b, s. 30). Bu nedenle yöneticilere verilen hediyeler, onlarla kurulan yakın ilişkiler, yargıçların kararlarını kuşkulu hale getiriyordu. O kadar ki, Libanius, yargıcın yöneticilerle sosyal hayatta aynı mekânı paylaşmasını bile problemlili buluyordu. Onun için mesele, kötülüğün ve suçun hiç bulunmadığı bir şehir hayatı inşa etmekten ziyade, adaletin uygulanmasında tecelli eden haksızlıklar, çifte standartlar ve yasalara itaatsizlikten doğan çeşitli sorunlardan ibaretti. Libanius bu hususta oldukça gerçekçi bir pozisyona sahipti. Ona göre, “hem valiler hem de yönetilenler arasında, belediye meclis üyeleri ve halk arasında, hâkimler ve avukatlar arasında, şehirlerde ve kırsalda, hatta koyunlarıyla sohbet eden çobanlar arasında bile, bunların her birinde yanlış bir şeyler bulmak mümkündür” (Libanius, 2000d, s. 174). Ancak ne olursa olsun, keyfi cezalandırmalara maruz bırakılmamalıdır. Bir mücrimin üzerinden ahkâm kesmek oldukça kolaydır. Zor olan, bu durumdaki insanın bile hakkını savunmak ve adil yargılanmasını talep etmek. Bu bakımdan Libanius yöneticilerine şöyle seslenir; “suç işleyenleri hukuka uygun şekilde yargılamak zorundasınız” (Libanius, 2000d, s. 174).

Toplumsal adaletin sağlanamaması, Libanius’a göre şehirlerde, dış düşmanlara karşı yapılan savaşlardan daha tehlikeli çatışmalar yaratıyordu;

“iki savaş insan hayatını eziyor; silah ve çelikle yabancılara karşı yapılan savaş, diğeri de ne aynı şehirde yaşamaktan ne de birbirlerinin hemşerisi olmaktan utanmadan şehir içindeki karşılıklı kötü eylemlere girişenlerden kaynaklanıyor. Bunlardan birine ordu ve fiziki mücadeleyle, diğerine ise mahkemeler ve kanunlarla yanıt vermek gelenek haline geldi” (Libanius, 2015e, s. 190).

Bu nedenle yasaların, herkese eşit bir şekilde uygulanması şarttır. Ne var ki, yasaların kendisi de, söylediklerini uygulayacak adil yargıçlara ihtiyaç duyar. İşte bu bir kez yara alırsa, adalet yerini adaletsizliğe bırakırsa, aynı ülkenin insanları arasında, yabancılara karşı silahla kazanılan zaferlerin anlamsız kaldığı bir başka savaş çıkar (Libanius, 2015d, s. 178). Şehir hayatı bu savaşın en çetin geçtiği mekânları oluşturur.

Libanius’un eleştirel tını içeren pek çok yazısının şehir ile ilgili olduğu görülür. Libanius söylevlerinde, şehir insanına özgü “toplumsal ilişki ve birliktelik” (Libanius, 2000a, s. 50) formlarının özel bir yeri vardır. Libanius, aslında toplumsal ilişkileri tahlil ederek şehir insanına özgü davranışları, (tıpkı modern dünyanın metropol insanını analiz eden sosyologlar misali) ortaya çıkarmaya çalışır. O sosyolojik anlamda, kent-taşra (ya da köy) ayrımı yapan ilk düşünürler arasındadır. Klasik sosyolojinin kült ismi Ferdinand Tönnies’in cemaat-cemiyet (Bknz. 2019) ayrışmasında olduğu gibi, kır ve şehir insanının farklı toplumsal ilişki türlerine farklı birey tipolojileri ve pratikleri aktarır. Bunun da ötesinde bir yerde Jean Jacques Rousseau (Bknz 2001) misali, şehir hayatı ve “medeniyetin” kendisinin yarattığı olumsuzluklar karşısında bir eleştiri sezilir. Libanius, şehir insanının pek çok konuda taşrada yaşayan insanlara nazaran daha kötü alışkanlıklar edinebileceği ve ahlaken daha aşağı davranışlar

sergileyebileceği tezini kabul etmeye yakın bir pozisyon alır. Ona göre şehirlilik ya da insanların göçebe hayattan çıkıp bir araya gelip şehir oluşturmaları insanlık tarihinde her ne kadar önemli bir merhale olsa da,

“... bu bir araya gelme, bir araya gelenlerin daha iyi olduğunu ortaya çıkarmadı, aksine onların birbirlerine daha çok kötülük yapmalarına yol açtı. Ve eğer birisi bunu inceleyecek olursa, şehirlerde taşradakinden daha fazla suç bulacaktır. Çünkü bu grup toprağı işlemekle meşgul olup, hayatlarının çoğunu ekerek, biçerek ve ürün toplayarak geçiriyor, servetlerini alın teriyle elde ederek yaşıyorlar. Ama aynı serveti şehirlerdeki iddianamelerle, suçlamalarla, kötü niyetli soruşturmalarda elde ediyor, adeta birbirlerinin mallarını çalıyorlar. Geceleri kurdukları tezgâhları gündüzleri karşı karşıya getirirler. Pazar yeri bu kompoların yeridir; biri diğerini yok etmeye çalışıyor, öteki de başka birini. Yurttaşların yok edilmesi için hatiplere ödeme yapılıyor, zayıflar aleyhine konuşmalar yazılıyor, parayla sahte tanıklar getiriliyor ve jüri yozlaşıyor. ... [Tüm bu veriler ışığında] eğer özdenetim ve zevklerin kölesi olmamak aslında en büyük iyilikse ve bunlar şehirlerde yaşayanlara değil, taşrada yaşayanlara aitse, taşranın kente üstünlüğü tüm bu durumda nasıl kanıtlanmaz?” (Gibson, 2008b, s. 347-349).

Libanius kırsal yaşam aidiyetlerinin şehir yaşamına nazaran başka yönlerden de daha avantajlı sonuçlar doğurduğunu dile getirir. Sözgelimi, şehirlerde olduğu gibi insanların yakın yaşamlarının dostane ilişkiler geliştirmesinin koşulu olmadığını da düşünür. Ona göre, müşterek bir sokak ya da tek bir duvarla birbirine bağlanmak sizi komşu yapabilir ama yakın ilişkiler geliştirmenizi tek başına sağlamaz. Aksine pek çok komşu, şehirde birbirine düşmandır, neredeyse her gün birçok kavga ve yaralamaya maruz kalırlar. O kadar ki komşuluk, çoğu zaman dostluk değil, düşmanlık yaratır (Libanius, 2015a, s. 71). Yakınlığın dostluğa dönüşmesi, şehirlerin, keyfi uygulamaların olmadığı, adaletin herkes için egemen kılındığı, yasaların tavizsiz biçimde uygulandığı bir mekâna dönüştürülmesiyle ilgilidir. Bu anlamda, müreffeh bir şehir hayatının en temel direği toplumsal adalettir. Libanius’un toplumsal retoriği, önemli oranda bu gerçeğin üzerine inşa edilmiştir. Neticede, Libanius’un gözlemlerinde açığa çıkan toplumsal ilişki pratiklerinde, rahatsız olduğu pek çok detayın yanında, adaletsizlik, rüşvet, kayırmacılık, lüks yaşama düşkünlük, şehir hayatına ve özellikle üst sınıfa ait çeşitli yozlaşmaların daha çok öne çıktığı anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Libanius, 4. yüzyıla tanıklık etmiş entelektüel figürler arasında özgün bir isimdir. Zira onun söylevlerine yansıyan retoriği, çağının kültürel ve toplumsal görüntüsüne dair önemli bir malumat sunar. Bunun yanında çağının en güzide şehirleri arasında özel bir yeri olan Antakya’nın toplumsal ilişki örüntülerini ve şehir hayatının temel dinamiklerini yansıtan oldukça önemli bilgiler de sunmaktadır. Antakya, eğitim merkezleri, yoğun ticaret hacmi, zengin mimarisi ve farklı dinlere mensup tüm göstergeleriyle kozmopolit bir mekan olarak tasvir edilmektedir. Bununla birlikte, Libanius eğitimci kimliğiyle öne çıktığı kadar, aynı zamanda şehrinin insanların talep ve önerilerini yönetici sınıfa etkileyici retoriğiyle nakletmeyi üstlenmiş nüfuzlu bir figürdü. O retoriği, açıkça yöneticilerin kararları karşısında etkili bir silah olarak kullanmıştır. Libanius, farklı toplumsal düzeylerde vuku bulan olaylarla ilgili görüşler ortaya koymuş, yönetici sınıfın karar ve uygulamaları karşısında ikna kabiliyeti yüksek bir hatip olarak öneri ve taleplerini de dile getirmiştir. Öte yandan, farklı toplumsal gruplar arasındaki dünya görüşlerini hoşgörü ile karşılamış, ayrı toplumsal mekânlara ait bireylerin davranış formlarını tahlil etmiş, şehir insanının hayatını eleştirel bir biçimde yansıtmayı vazife bilmiş, şehir insanına özgü davranış kalıpları üzerine kafa yormuş, adalet sisteminin aksaklıkları ve adil yargılanma hususunda sesini yükseltmiş, eğitim kurumlarının iyileştirilmesini önemsemiş, kısacası her bakımdan kendi çağına ayna tutmuş bir düşündürdür. Bu anlamda, Libanius, insanı anlamayı amaç edinmiş her araştırmacı için sayısız tahliller barındırır. Sadece teolojik, filolojik ve tarihsel incelemeler için değil, sosyolojik, psikolojik ve politik analizler için de son derece önemli bir kaynaktır. Bu yönüyle, Libanius’un retoriği, kendi toplumsal ilişkilerine özgü dinamikleri aktaran gözlem ve fikirleriyle, günümüz dünyasına özgü insan ilişkilerini anlamak adına da oldukça önemli veriler sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Altan, E. (2022). Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi Kuruluş Devri 1098-1112. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Aristoteles, (1996). Metafizik. A. Arslan, (Çev.). İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Aristoteles, (2023). Retorik. M. H. Doğan, (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Başgelen, N. (1998). Bir Zamanlar Antakya. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Berry, D. H. and Heath, M. (1997). "Oratory and Declamation". S. E. Porter (Ed.). Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period 330 B.C. – A. D. 400 içinde (s. 393-420). Leiden: Brill Press.
- Cabouret, B. (2014). "Libanius' Letters". L. Van Hoof (Ed.). Libanius: A Critical Introduction içinde (s. 144-159). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cribiore, R. (2007). The School of Libanius in Late Antique Antioch. Princeton: Princeton University Press.
- Cribiore, R. (2013). Libanius the Sophist. New York: Cornell University Press.
- Cribiore, R. (2014). "The Rhetorical Context: Traditions and Opportunities". L. Van Hoof (Ed.). Libanius: A Critical Introduction içinde (s. 59-78). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cribiore, R. (2015). "General Introduction". R. Cribiore (Ed.). Between City and School: Selected Orations of Libanius içinde (s. 1-25). Liverpool: Liverpool University Press.
- Demirci, K. (2018). Nesturi Hristiyanlık ve Antakya Teolojisi. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Finkelstein, A. (2018). The Specter of the Jews: Emperor Julian and the Rhetoric of Ethnicity in Syrian Antioch. California: University of California Press.
- Gibson, C. A. (2008a). "Introduction". (Haz. C. A. Gibson). Libanius's Progymnasmata: Model Exercises in Greek Prose Composition and Rhetoric içinde (s. xvii-xxv). Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Gibson, C. A. (Ed.). (2008b). Libanius's Progymnasmata: Model Exercises in Greek Prose Composition and Rhetoric. (İng. Çev. C. A. Gibson). Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Gibson, C. A. (2014). "Libanius' Progymnasmata". L. Van Hoof (Ed.). Libanius: A Critical Introduction içinde (s. 128-143). Cambridge: Cambridge University Press.
- Giorgi, A. U. ve Eger, A. A. (2021). Antioch: A History. London: Routledge.
- Harrent, A. (2003). Antakya Akademisi. (Çev. V. İlmen). İstanbul: Yaba Yayınları.
- Kennedy, G. A. (1994). A New History of Classical Rhetoric. Princeton: Princeton University Press.
- Kennedy, G. A. (1997). The Genres of Rhetoric. S. E. Porter (Ed.). Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period 330 B.C. – A. D. 400 (43-50). Leiden: Brill Press.
- Kennedy, G. A. (2003). Progymnasmata: Greek Textbooks of Prose Composition and Rhetoric. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Libanius, (2000a). "Oration 11". (İng. Çev. ve Haz. A. F. Norman). Antioch as a Centre of Hellenic Culture as Observed by Libanius içinde (s. 7-65). Liverpool: Liverpool University Press
- Libanius, (2000b). "Oration 31". (İng. Çev. ve Haz. A. F. Norman). Antioch as a Centre of Hellenic Culture as Observed by Libanius içinde (s. 70-83). Liverpool: Liverpool University Press.
- Libanius, (2000c). "Oration 62". (İng. Çev. ve Haz. A. F. Norman). Antioch as a Centre of Hellenic Culture as Observed by Libanius içinde (s. 90-109). Liverpool: Liverpool University Press.
- Libanius, (2000d). "Oration 58". (İng. Çev. ve Haz. A. F. Norman). Antioch as a Centre of Hellenic Culture as Observed by Libanius içinde (s. 170-181). Liverpool: Liverpool University Press.
- Libanius, (2015a). "Oration 40". R. Cribiore (Ed.). Between City and School: Selected Orations of Libanius içinde (s. 67-77). Liverpool: Liverpool University Press.
- Libanius, (2015b). "Oration 41". R. Cribiore (Ed.). Between City and School: Selected Orations of Libanius içinde (s. 125-135). Liverpool: Liverpool University Press.
- Libanius, (2015c). "Oration 55". R. Cribiore (Ed.). Between City and School: Selected Orations of Libanius içinde (s. 82-97). Liverpool: Liverpool University Press.
- Libanius, (2015d). "Oration 51". R. Cribiore (Ed.). Between City and School: Selected Orations of Libanius içinde (s. 177-188). Liverpool: Liverpool University Press.
- Libanius, (2015e). "Oration 52". R. Cribiore (Ed.). Between City and School: Selected Orations of Libanius içinde (s. 189-207). Liverpool: Liverpool University Press.

- Malalas, J. (2017). *The Chronicle of John Malalas*. (İng. Çev. E. Jeffreys ve R. Scott). Leiden: Brill Press.
- Malosse, P.-L. (2014). “Libanius’ Orations”. L. Van Hoof (Ed.). *Libanius: A Critical Introduction* içinde (s. 81-106). Cambridge: Cambridge University Press.
- Nesselrath, H.-G. ve Van Hoof, L. (2014). “The Reception of Libanius: from Pagan Friend of Julian to (almost) Christian Saint and Backs.” L. van Hoof (Ed.). *Libanius: A Critical Introduction* içinde (s. 160-183). Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Nuffelen, P. (2014). “Not the Last Pagan: Libanius between Elite Rhetoric and Religion”. L. van Hoof (Ed.). *Libanius: A Critical Introduction* içinde (s. 293-314). Cambridge: Cambridge University Press.
- Parker, L. (2022). *Symeon Stylites the Younger and Late Antique Antioch*. Oxford: Oxford University Press.
- Platon, (2015). *Sofist*. (Çev. F. Akderin). İstanbul: Say Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2001). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*. (Çev. R. N. İleri). İstanbul: Say Yayınları.
- Russell, D. A. (1996). “General Introduction”. (İng. Çev. ve Der. D. A. Russell). *Imaginary Speeches* içinde (1-15). London: Duckworth.
- Rüstemoğlu, J. (2002). *Antakya Mozaikleri*. Antakya: Zirem Yayınları.
- Sandwell, I. (2007). *Religious Identity in Late Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sofistlerin Çalışma Kitabı: *Dissoi Logoi* (2017). (Yun. Çev. G. Şar). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Stenger, J. R. (2014). “Libanius and the ‘Game’ of Hellenism”. L. Van Hoof (Ed.). *Libanius: A Critical Introduction* içinde (s. 268-292). Cambridge: Cambridge University Press.
- Tekin, M. (1993). *Antakyalı Din Şehidi Habib Neccar*. Kültür Ofset Basımevi.
- Tönnies, F. (2019). *Cemaat ve Cemiyet*. (Çev. E. Güler). İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları.
- Van Hoof, L. (2014). “Preface”. L. Van Hoof (Ed.). *Libanius: A Critical Introduction* içinde (s. xiii-xv). Cambridge: Cambridge University Press.
- Wiemer, H.-U. (2014). “Emperors and Empire in Libanius”. L. Van Hoof (Ed.). *Libanius: A Critical Introduction* içinde (s. 187-219). Cambridge: Cambridge University Press.
- Zetterholm, M. (2003). *The Formation Of Christianity in Antioch*. London: Routledge.